

Kellemetlen igazságok

JÓZEF MACKIEWICZ ÉS WITOLD GOMBROWICZ

Jan. Blotskinak

Nem szokás együtt emlegetni két annyira különböző író, mint Witold Gombrowicz és Józef Mackiewicz. Mindenben mások: más az életrajzuk, a műveltségük, a művészetéről alkotott felfogásuk és a politikai szemléletük, az érdeklődési körük és a műveik fogadtatása. Más-más értelmiségi típusba sorolhatók. Még az is elválasztja őket, hogy Gombrowicz nagyra becsülte Mackiewicz életművét, Mackiewicz viszont a legnagyobb ostobaságokat hordta össze Gombrowiczról.

És még sorolhatnánk a különbségeket a végtelenségig, mintha csak összehasonlíthatnánk Marcel Proustot és Alfred Jarryt, James Joyce-ot és Thomas Mannt, Louis Ferdinand Céline-t és Joseph Conradot, Gabriele D'Annunziót és Italo Calvinót vagy egyszerűen az elefántot és a párducot

Csak vesztegetjük az időnk, ha azt vizsgáljuk, miben különböznek. Analógiákat keresni – ezt sokan célszerűtlennek és haszталannak találhatják. Mégis vállalom a kockázatot, mert csábító szellemi kaland hasonlóságokat keresni antagonisztikusnak látszó jelenségek között.

Szögezzük le mindjárt az elején: e két író összeköti a lengyel alkat durva és könyörtelen, a lengyel irodalomban mindazidáig példátlan kritikája. De nemcsak témájuk alapján vethető össze a két író kijelentései. Következtetések is hasonlóak. Figyelemre méltó, hogy Gombrowicz és Mackiewicz is ugyanazokat a problémákat helyezi előtérbe, amikor a lengyeliség sztereotípiáit támadja. Kettőt szeretnék kiemelni ezek közül.

Az egyik az egyén és a közösség, a másik a lengyelek és más nemzetek kapcsolata.

Gombrowicz és Mackiewicz is kétségbe vonja, hogy a XX. századi lengyel szellemi kultúra úgymond jellegzetesen „individualista”. Szerintük nem a *liberum veto*, nem az egyéni vélemény és a következetes szembenállás kultusza jellemző a lengyelek gondolkodására, hanem a fegyelem, az engedelmisség és a kollektívizmus. Nem fordulnak szembe a többségi nézetekkel, nem függetlenítik magukat a közízléstől, hanem alárendelik magukat az általánosan elfogadott eszméknek és tekintélyeknek, vagyis békésen tűrik a szellemi paternalizmust. Tehát ezek a XX. századi lengyel alkat jellemzői Gombrowicz és Mackiewicz szerint.

Mindkét író szembeállítja ezzel az idealizált múltat.

Gombrowicz a Nemesi Köztársaság, Mackiewicz a liberális XIX. század vízióját. Mindketten az e századi lengyel alkat periferiáján helyezik el ma-

gukat. „Szarmata vagyok” – mondja büszkén Gombrowicz, azonosulva egyfajta életmóddal. „Kelet-európai vagyok” – hangsúlyozza Mackiewicz, s mint ilyen, a régióhoz kötődik, nem a nemzethez vagy az államhoz.

Gombrowicz és Mackiewicz életművében rendkívül erős a lengyeliség kritikája, ezért, ha figyelembe vesszük, milyen hatalmas különbségek vannak írói és szellemi alkatuk között, érdemes átgondolnunk, miért gondolkodhatnak hasonlóan erről a kérdéstről. Nem az a lényeg, hogy igazuk volt-e – olyan írók nézeteiről van szó, akik minden állásfoglalásukkal valami fontosat mondtak.

Gombrowicz és Mackiewicz egyetértett abban, hogy a lengyelek „nem akarják tudni az igazat” önmagukról. Gombrowicz persze a filozófiára gondolt, Mackiewicz pedig a politikára és a történelemre, de a két gondolatmenet találkozott valahol. A lengyeleknek – mondja Gombrowicz epésen – gyermekded elképzeléseik vannak az életről és a kultúráról, bár tudjuk, hogy maga Gombrowicz nem tartotta nagyra az érettséget. Mackiewicz pedig honfitársai politikai infantilizmusát kárhoztatta.

A lengyelek – írta Gombrowicz – teljesen beleolvadtak a tömegbe és az olyan „absztrakciókba, mint a nemzet, a művészet és a történelem”. Tízparancsolatukból csak ennyi maradt: „erősítsd az államot”. Vagyis „csak azt látod és érzed, csak azon gondolkodsz, ami növeli a nemzet és az állam erejét”. A lengyel irodalmat és az általa formált társadalmi alkatot mindkét író szerint gúzsba kötik az olyan fogalmak, mint a „nemzet” és a „hazafiság”. Ebből az irodalomból csak azt lehetett megtudni, mi válik javára az államnak és a társadalomnak, de azt nem, hogy mi jó az egyének. Ugyanakkor „az irodalomban nem a politika, nem a nemzet, hanem mindig az ember a legérdekesebb”. Nagyon jellemző ez a mondat Gombrowiczra, pedig... Józef Mackiewicz írta. Néha érdemes Mackiewiczet Gombrowicz szemével olvasni, még akkor is, ha ez fordítva egyszerűen lehetetlen.

A két író meglepő módon abban is egyetértett, hogy a lengyelek képtelenek levonni a következtetéseket a század legfontosabb tapasztalataiból. A lengyelek – állítja határozottan Gombrowicz – nem élték át szellemileg sem a társadalmi forradalmat, sem a kommunista ideológiát, sem a második világháborút. A lengyelek – jegyzetelem tovább Gombrowiczot – nem élték át a forradalmat, mert nem tudták megérteni. A marxizmust – vagyis a sztálinizmust – ráhúzták a lengyelekre, „ahogy a kalitkát ráborítják az alélt madarakra, ahogy egy pucér emberre ráhúzzák a ruhát. És amikor már bent voltak a kalitkában, a lengyelek akkor már nem folytathattak semmiféle vitát a forradalommal”. Tehát a háború végére a lengyelek „összeomlottak, elbutultak, kiüresedtek és leépültek”. Így Gombrowicz.

Mackiewicz téziseiből is hasonlóan következtethetünk, noha ő sokkal durvábban fogalmazott. A lengyel értelmiségiek – állította Mackiewicz – hősiiesen ellenálltak a náciknak, aztán kollaborálni kezdtek a szovjet megszállókkal (bár persze nem mindannyian és nem csak ők).

Nem folytatom Mackiewicz gondolatmenetét, ez most nem fontos.

Gombrowicz szerint a lengyel irodalom nem tudott megbirkózni a háború témájával. „Több anyagot talált Proust a süteményében, a szobalányban és a gróffjaiban, mint ők az éveken át füstölő krematóriumokban.” A lengyelek – mondja Gombrowicz – nem élték át a kommunizmust, mert képtelenek voltak megérteni az „igazat”.

Mackiewicz is hasonló következtetésekre jutott: 1917 után Lengyelországban nem ismerték a bolsevik forradalom céljait, mert nem érdekelt senkit a bolsevik idelógia. Azért nem, mert úgy gondolták, hogy kellő védelmet nyújt ellene a „nemzeteszme”.

Érdemes megvizsgálni az antikommunizmus problémáját. Gombrowicz tíz-tizenöt, Mackiewicz tíz-tizenöt ezer mondatban foglalkozott vele, de a lényeg ugyanaz. A kommunizmus nem azért lett úrrá a lengyeleken (azaz a szellemi eliten), mert legyőzte őket, hanem azért, mert behódoltak neki. „Tehát bármiféle kommunizmus-kritika csak az igazságtól sem visszariadó lelkiismeret-vizsgálattal együtt lehetséges. Ki tudta rászánni magát közületek? Csak Miloszban volt meg a józan belátás.” Ez Gombrowicz véleménye, de Mackiewicz is így gondolta. Szerintük ezért nem volt meg a lengyel irodalomban a bátorság ahhoz, hogy – Gombrowicz szavaival – „korrekt módon a saját területén nézzenek szembe az ellenféllel”. Tehát a lengyel irodalom képtelen volt erre a szellemi erőfeszítésre, nem mérkőzött meg a kommunizmus jelenlétével, noha az volt a „legnagyobb megrázkódtatás Lengyelország fennállása óta”. Másként fogalmazva – Gombrowicz szerint – a lengyel irodalom nem tudta át gondolni „az emberiség egyik legvakmerőbb kalandját”.

Tehát Mackiewicz és Gombrowicz is meg volt győződve arról, hogy a lengyelek egyszerűen azért nem értették meg a kommunizmust, mert... nem érdekelte őket. Ez pedig azt jelenti, hogy nem érdekelte őket az, aki „más”, vagyis „idegen”, vagyis – a lengyelektől „különböző”. Nehéz lenne komolyabb vádat felhozni a lengyelség ellen, de ez még nem minden. Mert az érdeklődés hiányának tudatlanság az ára.

A lengyelek nem akarták megismerni a kommunizmust – mondja Mackiewicz –, pedig enélkül önismeretük sincs. Úgy gondolták, hogy ha mindent tudnak magukról, másokról is tudnak mindent. De hamarosan kiderült, hogy nem ismerik sem ellenfelüket, sem önmagukat. Mert azt hitték, hogy az „oroszk kommunizmus” antagonisztikus ellentétben áll a „lengyel nemzeteszmevel”, és közben észre sem vették, hogy alárendelt helyzetbe hozták magukat: előbb a „lengyelség”, majd rögtön utána a „lengyel kommunisták” uralma alá kerültek. Tehát mindkét esetben belülről győzték le őket. Így hát a „polonizáció” kétszeresen is pusztító eszköznek bizonyult. A „lengyelség” először azt tette lehetetlenné, hogy megismerjék önmagukat, aztán azt, hogy másokat – azokat, akik keletről jöttek. És nem az „oroszkok” jöttek, hanem a „bolsevikok”, nem az orosz nemzet, hanem egy új, XX. századi ideológiai képződmény.

Válásszuk el Mackiewicz téziseit politikai-történelmi érvrendszerétől, és vessük össze Gombrowicz gondolatmenetével.

Gombrowicz és Mackiewicz is a következőképpen érvel: más emberek formálnak minket, tehát az önismeretünk attól függ, mit tudunk másokról. Ugyanakkor – és ez a két író közös diagnózisa – a lengyelek kizárólag önmagukkal vannak elfoglalva: *inkább lengyelek, mint emberek akarnak lenni*. Gombrowicz számára ez mindenekelőtt az egyén torzulását, sőt, öncsonkítását jelentette – mert ő antropológiai értekezéseket írt. Mackiewicz számára ez a tézis a nacionalista eszmék diadalát jelentette – mert ő történelmi, politikai és szociológiai értekezéseket írt. De mindkét író számára nyilvánvaló volt, hogy minden esetben károsodik az egyén szellemi függetlensége és szuverén gondolkodása.

Most persze olyan írókat vetek össze, akik teljesen mások, de bátran kijelenthetem, hogy az írásaikból elvonatkoztatott lengyelség-kép nagyon hasonló. Gombrowicz és Mackiewicz szerint a kollektivisták eszmék és viselkedésmódok foglyai, ugyanakkor a lelkük mélyén meg vannak győződve arról, hogy szélsőséges individualisták.

*

Gombrowicz koncepciói – akárcsak a művei – közismertek, ezért most nem interpretálok ezeket. Szeretném viszont röviden ismertetni Józef Mackiewicz legfőbb társadalmi eszméjét, a regionalizmus elvét. Ezen alapult a „Gazeta Codzienna” programja. A vilnai napilapot Józef Mackiewicz szerkesztette 1939 őszétől 1940 tavaszáig, de mint író, később is kitartott alapelve mellett.

Vilnába több évtizedes hagyománya volt a regionalizmusnak. E programnak az volt a lényege, hogy elvetették azt a felfogást, mely szerint Litvánia mint tájegység a Nemzeti Köztársaság határvidékén helyezkedik el. A „végek” Litvániájával szembeállították a „központi” Litvánia koncepcióját, vagyis olyan régióknak tekintették, amelynek megvan a maga önálló politikai, s mindenekelőtt társadalmi személyisége. A Lengyelországban népszerű „határvidék” koncepciója – mondták a regionalisták – természetesen nem zárja ki a Litvánia iránti szeretetet vagy a dicső múlt kultuszát, sem a helyi hagyományok ápolását, de mégiscsak figyelmen kívül hagyja a térség történelmi sajátosságait.

Másként fogalmazva, a „határvidék” koncepció szerint Litvánia valamiféle szép „függelék”, vagyis egy központ, mai szóval anyaország tartozéka. Moszkvából nézve Litvánia a nyugati, Varsóból nézve a keleti „végeken” található. Persze a vilnai lengyelek, ha a „határvidék” koncepciót fogadták el, a Nemesi Köztársaság keleti „végein” helyezték el szűkebb hazájukat. De ezt a „határvidék” koncepciót elvetették a vilnai regionalisták.

Mackiewicz lapja, a „Gazeta Codzienna” hasábjain nagyjából így érveltek a regionalista koncepció mellett: a mi „hazánk” az egykori Litván Nagyjedelem területe. Azért ilyen különleges, mert Vilna egykor több nemzet fővárosa volt. Történelmi okok miatt ez az ország nem lehet egyetlen nemzet tulajdona. A térség társadalmi a litván, a lengyel és a belorusz vér amalgámja, de élnek itt zsidók, tatárok, karaiták és óhitű pravoszlávok is. A regionalisták nem a részt, hanem a térség heterogén, nyelvileg és kulturálisan sokszínű egészét eszményítették. Azt sem fogadták el, hogy egy kultúra uralkodjék a többi fölött. Vilnában, a harmincas években nem értették, néha kinevették őket. Sőt, némelyek árulóknak tartották a regionalistákat. Mackiewicz ezt személyesen is tapasztalhatta, hiszen a hivatásos hazafiak mind a mai napig a szemére vetik, hogy Vilna kérdésében litvánbarát álláspontra helyezkedett. Valójában a regionalisták azt hitték, hogy Vilna – „csodálatos városnak” nevezték – nem lesz többé konfliktusforrás, hanem híd szerepet tölt be a térség minden nemzete, a lengyelek, a litvánok, a beloruszok és a zsidók között. Tehát a regionalizmus eszménye szemben állt minden nacionalizmussal, legyen az litván, lengyel vagy belorusz. E koncepció szerint a „határkérdésnek” nincs jelentősége, nem fontos, hogy egy adott nemzet vagy állam birtokolja a térséget. Ezért minden határt mesterségesnek találtak, ami az elsődleges földrajzi és kulturális egység adminisztratív felosztását szolgálja. A regiona-

listák felléptek a nacionalisták ellen, ugyanakkor azt is elutasították, hogy passzívan elfogadják az adott területen berendezkedő, egymást követő államkonstrukciókat. Mert a politika mesterséges (adminisztratív) termékének tartott államhatároknál fontosabbnak látták a térség természeti adottságait, történelmét és kultúráját.

Az is világos volt számukra, hogy egyik nacionalista sem fogadhatja el a regionalizmus eszméjét. Mert minden nemzeteszme a kizárólagosság fogalmán alapul, míg a regionalizmus tagadja ezt, mert a közösség fogalmára épül. A homogén nemzetállamnak – ilyenről ábrándoztak Lengyelországban a nemzeti demokraták, Litvániában pedig a litván nacionalisták – nincs szüksége erre. Mégis azt hitték a regionalisták, hogy eszméik egykor majd igen fontosak lesznek abban a több nemzetiségű államban, ami a hajdani Litván Nagyfejedelemség területén törvényszerűen ki fog alakulni. Ott majd a térség minden nemzete – ebben hitték a regionalisták – otthon érezheti magát, és teljes egyenjogúságot élvezhet, mint Belgium és Svájc lakói.

De ez az eszme, melyet Mackiewicz is a magáénak vallott, a lehető legrosszabb pillanatban jelent meg. És sajnos ez volt az utolsó pillanat. Kiderült, hogy a lengyelek elfogadhatatlannak tartják, mert úgy látták, titkolt célja az, hogy áldását adja 1939 szeptemberére, országuk elpusztítására. És a litvánok sem fogadhatták el, azzal gyanúsították a lengyeleket, hogy újabb merényletet terveznek a Litván Köztársaság adott területi egysége ellen.

Nem nehéz megtalálni az elutasítás mélyebb okát: e regionalizmus tagadta a nemzet és az állam hagyományos értelemben vett kapcsolatát. Minden nacionalizmus nemzetállami szemléletének alapja a „birtoklás”: „birtokolni” akarja a határokkal elzárt területet, és ezen belül „birtokolni” akarja a hatalmat a kisebbségek fölött. Ugyanakkor a regionalisták jelentéktelennek tartották a közigazgatási határokat. Ők az adott tájegység szerves egészét, történelmi és kulturális specifikumát tartották szem előtt. Tehát nem az volt a cél, hogy a „miénk legyen”, hanem az, hogy „másokkal együtt éljünk” itt. Nem az „állam” és az államalkotó „nemzet” került a középpontba, hanem a térségben élő minden nemzet történelmi közössége.

Tehát Mackiewicz Litvániája nem más, mint a hazák hazája, különféle nemzetek otthona, és e nemzetek egyenrangú tagjai az egész emberiség nagy családjának. Ez nem föderáció és nem is konföderáció, hanem olyan tájegység, amelyet csak az különböztet meg más régióktól, hogy a különféle nemzetségekhez és kultúrákhoz tartozó emberek közös hazájuknak nevezik.

Kétségkívül ez volt az egyik legszebb posztromantikus utópia, ami csak feltűnt e században Európa keleti tájain. De sajnos csak utópia volt. Valójában az egykori Litván Nagyfejedelemség területén heves harcok folytak a lengyel és a litván nacionalizmus között. Ez a felfogás összeegyeztethetetlen volt a nacionalisták politikai szenvedélyeivel, és a regionalisták ezt tekintették az „eszme tragédiájának”.

Józef Mackiewicz többször is kifejtette véleményét e témában. Nem tudta elfogadni sem a lengyel, sem a litván nacionalizmust. Az előbbi a lengyel állami intézmények által kierőszakolt politikai uralomhoz vezetett, az utóbbi a litván etnikum lakta területre korlátozott ország újjászületését hirdette (nota bene a litvánok elképzelései pontosan megegyeztek a lengyel nemzeti demokraták programjával). Bár Mackiewicz kifejezte Litvánia iránti vonzalmát, nem

akart egyezsége jutni azokkal a litvánokkal, akik a felekezeti és nyelvi egységes nemzetállamot tartották politikai eszményképüknek. Mackiewicz épp nyelvi és vallási sokszínűsége, soknemzetiségű társadalmi tagoltsága miatt tartotta különlegesnek Litvániát. Mackiewicz számára Vilna volt az ilyen Litvánia „szimbolikus virága”.

De a harmincas évek végén a Litván Köztársaságban erősödött a nacionalizmus, majd hamarosan az egész térség szovjet megszállás alá került, és már senkinek sem kellett Mackiewicz ábrándjai a több kultúrájú, nemzetiségű, vallású és nyelvű Litvániáról.

Napjainkban a régió eszméje egyetemes és hihetetlenül aktuális. Mackiewicz és a társak gondolatai vonzóak és érvényesek mindenütt, ahol etnikai, vallási, államok és nyelvek közötti viszályok osztják meg a soknemzetiségű társadalmakat.

De mi köze Mackiewicz eszméinek Gombrowicz „forma”-konceptiójához? Első pillantásra az égvilágon semmi. De ha e két gondolkört az emberi természet, egyúttal a lengyelek természete feletti reflexióként értelmezzük, akkor érdekes, bár távoli analógiákat találhatunk.

A monolitikus lengyeliség-konceptióval Gombrowicz szembeállította az ember interaktív felfogását, amely szerint a személyiséget a más emberekkel való érintkezések és konfliktusok formálják. Tehát a gombrowiczi forma kizárja a „tiszt” személyiség fogalmát, mert a más emberekkel létesülő kapcsolatokból vezeti le az embert. Mackiewicz is hasonlóan gondolkodott: a monolitikus nemzet nacionalista felfogásával szembeállította a nemzetek, kultúrák és nyelvek interaktív együttélésének eszméjét. *Toutes proportions gardées*: a régió eszméje ugyanaz volt a szociológiában, mint a forma az antropológiában.

Pár évvel ezelőtt azt írta Jan Błoński¹ egy kitűnő esszében, hogy a lengyelek „csak a lengyelekről tudnak írni”, pedig a régi nagy írók, mint „Kraszewski vagy Sienkiewicz még egész jókat írtak a franciákról, a törökökről vagy az amerikaiakról”. Berent és Przybyszewski úgyszintén, és „még Żeromskit is lenyűgözte más nemzetek különbözősége”. Később már csak Gombrowicz reflexióit „táplálta ez a szenvedélyes érdeklődés”. „Aligha tagadható – zárja fejtegetéseit a kitűnő kritikus –, hogy a lengyel irodalom egyre tanácstalanabb lesz, nem tud mit kezdeni a külföldiekkel.” Nem szükséges újabb példákkal szemléltetni ezt a helyes diagnózist. Hisz ezt már elvégezte maga a szerző, méghozzá nagyszerűen. Mégis fel kell hívnom a figyelmet egy olyan életműre, ami nem szerepel Błoński mesteri leírásában. Nos, Mackiewicz azon kevés lengyel írók egyike (végül is nem ő az egyetlen kivétel), akiket tényleg komolyan érdekelt más nemzetek különbözősége. Az egész életműve a lengyelek és más nemzetek konfliktusairól szól.

Józef Mackiewiczet az orosz kultúra csodálatára nevelték. Bár nem az orosz volt az anyanyelve – mint Teodor Parnickinak vagy Michał Choromanski – egész életében rajongott az orosz kultúráért és irodalomért. Két regényt írt az ukránokról és az oroszokról. A *Kontra* hősei kozákok, akik Nyugatra menekülnek a bolsevikok elől, és ott, Ausztriában adják ki őket az angolok az NKVD-nek, noha így biztos halál vár rájuk. *Mjaszjedov ezredes*

¹ Jan Błoński (1931) irodalomtörténész és kritikus, a Jagelló Egyetemen professzora. Művei magyarul: *Laboratórium színház* (A dráma művészete ma..., 1974); *Gombrowicz szarmatizmus* (Tiszatáj, 1981, 6) (a ford.)

ügye című regényének hőse az „orosz Dreyfus”, de szerepelnek benne lengyelek és zsidók is.

Mackiewicz műveinek állandó témája az a XX. századi ideológiákra igen jellemző szemlélet, amely arra kényszerítette az embereket, hogy bizonyos kategóriák szerint érzékeljék egymást: előbb nézzék a nemzetiséget, a fajt, a társadalmi osztályt, és csak utána az egyént, a konkrét embert.

Egyébként Mackiewicz első ismert könyve, a *Lázadás a lápvídeden* is a „külföldiekről” – az ország keleti területein élő, nem lengyel nemzetiségű emberekről szól. Lengyelország és a lengyelség – ezek a fogalmak nem jelentettek nekik semmi jót. És Mackiewicznek volt bátorsága megírni ezt. Köztudott, hogy egész életművében olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyekről „nem kell hangosan beszélni”.² Nemcsak a politikai problémákra gondolok, melyek elhallgatására sok éven át ügyelt a kommunista cenzúra. Vannak sokkal kényesebb kérdések is, a lengyel alkat problémái, a sztereotípiák, a főbiák és torzulások – itt még nagyobb a hallgatás.

Józef Mackiewicz családja és rokonsága – ez tipikus volt a hajdani Litván Nagyfejedelemség területén – több nemzetiségű volt, így Mackiewicz már ifjúkorában igen fontos tapasztalatokat szerzett a sztereotíp „nemzeti” nevelés és a tényleges, mindennapi emberi kapcsolatok szembesítéséből.

Jégpálya című elbeszélése, az egyik legkorábbi írása két gyerekről szól, egyikük gazdag lengyel családban született, a másik egy szegény orosz tisztviselő fia. A történet Szentpétervárt játszódik a század elején. Amíg a gyerekek korcsolyáznak, nincs köztük semmi különbség, jó barátok és boldogan játszanak. De a két család otthon elzárkózik egymástól, s mi több az orosz tisztviselő szegény családja sokkal rosszabb körülmények között él, mint a gazdag lengyelek, noha ez utóbbiak mégiscsak „rabok” volnának az orosz birodalomban...

„Rabnak születtem, pólyás koromban láncra vertek” – ez volt a hazafias nemzeti tudat legáltalánosabban elfogadott megfogalmazása, így vallott erről a nemzeti költő a nemzeti eposzban, a *Pan Tadeuszban*.

Józef Mackiewicz viszont megszegi elbeszélésében a lengyel irodalom alapszabályát, amely az egész XIX. század alatt a függetlenségi érzelműek tízparancsolatába tartozott. Röviden szólván Mackiewicz bemutatta, hogy a XX. század elején már nem estek egybe Oroszországban a nemzetiségi és a társadalmi-politikai kritériumok. Ebből a megfigyelésből kiindulva Mackiewicz pályája későbbi szakaszában kifejtette, hogy Oroszország a XX. század elején egyre inkább liberális állammá vált, amelynek fejlődését 1917-ben megszakította a bolsevik forradalom.³

² Ezen a címen jelent meg Józef Mackiewicz legismertebb regénye (a ford.).

³ Lengyelország középső részéből nézve Oroszország „Európa csendőre” és a lengyel függetlenség ádáz ellensége volt – ezen alapult a függetlenségi mozgalom és a Lengyel Szocialista Párt (s azon belül többek között Józef Pilsudski) szemlélete. Mackiewicz szerint ez a felfogás nem tette lehetővé, hogy átlássák a különleges nemzetiségi viszonyokat magában Oroszországban és számoljanak az ottani fejlődéssel, ami 1905 után kezdődött Oroszországban és – a februári forradalom után – nyugati típusú alkotmányos monarchiává alakíthatta volna az országot. Ez a megjegyzés kapcsolatba hozható Józef Mackiewicz későbbi pályaszakaszának egyik legfontosabb tézisével, mely szerint alapvető különbség van a despotikus orosz önkényuralmi rendszer és a szovjet kommunizmus totalitárius, ideológus rendszere között. Józef Mackiewicz szerint a két rendszer teljesen más, a bolsevikok elsődleges célja az volt, hogy elpusztítsák a kultúrát és az orosz liberális értelmiséget.

De ugyanebben a műben az Európában ébredő nacionalizmus társadalmi hatására vonatkozó észrevételeket is találhatunk.

Mackiewicz megmutatja, hogyan deformálja a nemzeti hovatartozás doktrínér felfogása az emberi kapcsolatokat. Ez utóbbiak az író szerint a XIX. században még természetesebbek voltak, és jellemző volt rájuk az egyének közti közvetlen érintkezés. Az előbbi a századforduló nacionalista ideológiáján alapult, és nem az egyének (személyek), hanem a nemzetek képviselői közti érintkezés jellemezte őket.

Tökéletesen ábrázolja ezt a problémakört Mackiewicz *Pafcia tánti ballépése* című novellája, amelynek fontosabb eseményei nagyjából 1910 és 1920 között zajlanak, bár az elbeszélés befejező része 1939-ig tart. A történet egy gazdag lengyel családban játszódik, amely az orosz birodalomban él. Az elbeszélés hősei a gyerekek, Henryk és a nővére, a szülők, közeli és távoli rokonok, a személyzet és a nevelőnők (egy francia és egy német), akik vigyáznak a gyerekekre és tanítják a nyelvet, valamint a címszereplő – Pafcia tánti, az idős, bogaras és régimódi hölgy, aki nem érti az „új idők szavát”.

A novella sok rövid epizódból áll, ezek a gyerekek hazafias és politikai nevelésével, valamint a történelmi eseményekkel kapcsolatos jeleneteket ábrázolják. Az egyikben Pafcia tánti oroszra fordított francia könyvet vesz kis unokaöccsének, Henryknek. Nagyon tetszik neki, de az anyja úgy gondolja, hogy lengyel gyerekek nem való francia könyv, főleg nem orosz kiadásban. Így hát elveszik Henryktől és kap helyette egy lengyel könyvet, ami arról szól, miként hadakoztak a lengyelek az osztrákokkal 1809-ben.

1910 körül történik mindez. Akkoriban „Fräulein Matild” nevelte Henryket. Ekkoriban még – írja a mű elbeszélője – „embereknek tartották a németeket Henryk házában. Csak a poroszokat nem tartották embereknek. Fräulein Matild viszont rigai volt, és a balti németek majdnem olyan jók voltak, mint a lengyelek, mert akkortájt őket is majdnem ugyanúgy elnyomták az oroszok. De Pafcia tánti egy szuszra végig szokta mondani: „Kedves Ivan Nyikolajevics (ez ez), drága kisasszony, édes kincsem, Henryk, vagy (a fiú anyjának) aranyos húgocskám! Így eltörölte a Henrykbe belenevelt fogalmak körvonalait, hisz a fiú amúgy is csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta ezeket a fogalmakat megkülönböztetni egymástól.”

Más szóval Pafcia tánti nem törődött az egyes személyek nemzetiségével. Az (orosz) Ivan Nyikolajevics, a (lengyel) Fräulein Matildot és a (lengyel) Henryket egyszerűen csak embernek tekintette.

Fräulein Matild után Fräulein Klára vette át a gyerekek nevelését. Ő nem balti, hanem berlini volt. A szakácsnő „hülye lutheránusnak” nevezi, de a kis Henryk – aki egyszer azt hallotta, hogy a francia nevelőnő „hülye katolikus” – nem tudja, mi rossz van abban, hogy „lutheránus”, és a szülei ezt nem is akarják elmagyarázni neki.

Ugyanakkor az elbeszélő a gyerekek hazafias neveléséről is mesél. Henryk ajándékot kap, olyan csákót, amelyet a lengyel ulánusok viseltek Napóleon korában; a nővére pedig hazafias fényképalbumot lapozgat, a lengyel hadsereget ábrázoló képeslapokat nézi. Később a gyerekek Przyborowski és Sienkiewicz történelmi regényeit fálják, arról olvasnak, hogyan harcoltak a lengyelek a keresztes lovagokkal és a muszkákkal, a házi színpadon előadják „Czestochowa védelmét” a svédek ostroma ellen. XIX. századi hazafias

költevényeket szavalnak (átkozván a muszkát és a németet) és megünneplik szüleikkel a grünwaldi csata évfordulóját. Tehát a szülők mindent megtesznek azért, hogy a lehető legjobb hazafias nevelést kapják⁴. De mind a gyerekek, mind a felnőttek olyan mélyen azonosulnak a történelmi alakok hazafias szerepeivel, hogy hamarosan minden emberről nemzeti minősítéssel együtt beszélnek a házban. Így hát egyre többször hall a kis Henryk becsmérő elnevezéseket a felnőttektől: „muszka, tokos, ruszki, zsidrák, litvomániás”.

Nem tudjuk, mikor és hogyan lesz a „másságból” „idegenség”, a „különbözőből” „ellenség”, a hazafiságból sovinizmus és idegengyűlölet.

Még a kis Szerjocsát, Henryk legjobb barátját is „ok nélkül” – csak mert orosz – „lemuszkázza” valaki, amit a fiú a lengyelek orosz gúnynevével viszonzoz: „paljacsiska”.

Minden felnőtt rendjén valónak tartja ezt a felosztást, mintha valamiféle természetes világrendet képezne le, és csak a régimódi Pafcia nem akarja és nem tudja megérteni ezt. Nem fogadja el a szeretett férfi, Leon döntését sem, aki 1920-ban csatlakozik a bolsevikokhoz. Így hát amikor Pafcia tántinak látnia kell, hogy a világban egyre erősebb az „intolerancia”, ezt valamiféle járványnak tartja, amitől az embereknek elborult az elméjük. A tánti úgy gondolja, hogy az emberek egyszerűen felhagytak a normális viselkedéssel, és hagyták, hogy meghülyítsék őket mindenféle téveszmékkel, és magyarázza az elbeszélő – „nem érthette meg a politikai szembenállás keltette ellenségeskedést”, szívből utálta a „*túlzásba vitt hazafiságot*, és utálatát idővel kénytelen volt kiterjeszteni arra az új pártos hazafiságra, ami már nem volt tekintettel senkire és semmire. A tánti viszont úgy élte le egész életét, hogy jóindulattal viseltetett mások iránt. Nem járt egyetemre, keveset olvasott, hogy tudta volna megérteni, hogy azt az igazságot, amit ő magától értetődőnek tartott, mostantól felváltotta az immár kizárólagos politikai igazság!”

Amikor aztán egy nap arról vitatkozik a szakácsnő a mosónővel, hogy „emberek-e a zsidók”, a kis Henryket természetimádata menti meg az elhatalmasodó tébolytól. Így hát a hazafias könyveket felváltják a természettudományos művek, már nem katonásdit játszik, hanem madarakat tart.

Az elbeszélés persze bővelkedik olyan részletekben, amelyek megfeleltethetők Mackiewicz életének és családjá történetének, de ez egy más tanulmány témája lehetne.

Ugyanakkor úgy is olvashatjuk a novellát, mintha Józef Mackiewicz ebben foglalná össze legfontosabb gondolatait a XX. századi nacionalizmus következményeiről. A hazafiság, vagyis az ország és az emberek iránti szeretet agresszív nacionalizmus, vagyis a másik ország és más emberek iránti gyűlöletté válik – Józef Mackiewicz ebben látta a XX. század *signum temporis*át.

Mackiewicz azt írta magáról, hogy „elsorvadt benne a nacionalizmus iránti érzék”. Az antiszemitizmus vagy a filoszemitizmus, a németbarát vagy németellenes érzelmek és más effélék ugyanúgy távol álltak tőle, mint „bármely

⁴ Lásd ezzel kapcsolatban Mackiewicz egy megjegyzését 1949-ből: „Még egy akkora fró, nünt Sienkiewicz is olyan mély ellenszenvet táplált a svédek iránt Czesztochowa ostroma miatt, hogy a világ minden kincséért sem utazott volna Stockholmba, amikor meghívták, mert nem akarta látni azokat a XVII. századi háborús bűnösöket. Ez nem anekdota, hanem igaz történet.”

nemzet gyűlölete vagy imádata”. „Természettudományos képzettségem van és úgy gondolom: mit érnének a tudománynak szentelt éveim, mire mennék Arisztotelész filozófiájával, Humboldt könyveivel, Darwin műveivel és a legutóbbi idők minden nagy biológusával, genetikusával és pszichológusával, ha öreg koromra a politikai rasszizmus hívének kellene lennem? (...) Nem védem én sem a németeket, sem az oroszokat. Magamat védem a rám kényszerített nézetek infantilizmusa ellen.” „Ha túl szigorú normákat kényszerítünk a művészetre, bizonyosan eltorzul az igazság. Ez a hazafiság normáira is vonatkozik.”

Mackiewicz idegenkedett a nacionalizmus minden formájától, ezt nemcsak a szülői ház légkörével és a soknemzetiségű Vilna sajátosságaival, hanem természettudományi tanulmányaival is magyarázta. A természet – jelentette ki többször, nyomtatékosan – nem ismeri sem a rasszizmust, sem a nacionalizmust.

Mackiewicz műveinek egyik fontos témája a XX. század értékelése. Kíméletlen leszámolás ez azzal a korrallal, amikor kihalt az individualizmus és az egyén a tömeg részévé vált.

A *Mjaszojedov ezredes ügye*, a *Kontra* vagy a *Pafcia tánti ballépése* című elbeszélés legmélyebb rétegei olyan egyénekről szólnak, akiket a XX. század a közösség, a csoport, az osztály, az ideológia, a nemzetiség, a faj, s végül az állam szimbólumává változtatott.

Ugyanakkor Józef Mackiewicz számára az ember mindig egyén, akinek minden egyén fölötti kategória sérti az identitását.

Mackiewicz néha paradox módon fejezte ki ezt, mint amikor azt mondta és írta: „En személy szerint e pillanatban úgy érzem, Kelet-Európához tartozom elsősorban, és csak ezután tartozom egy adott nemzethez.”

E kijelentésben megtalálhatjuk Mackiewicz alap gondolatának összefoglalását: az ember identitását nem az etnikailag vagy ideologikusan felfogott nemzethez való tartozás határozza meg. Valami gazdagabb és teljesebb egész része, ez a hazájának tekintett tájegység. Ugyanaz a terület több nemzet hazája is lehet.

Így ír erről a régiőről Mackiewicz:

„Ezek nemcsak litván, belorusz és lengyel területek voltak egyszerre, amelyek valaha egyesültek, most pedig ellenségeskednek; laktak itt zsidók és oroszok is; évszázadokkal ezelőtt itt telepítették le foglyaikat a háborúkban győztes tatár nagyhercegek, földet és kiváltságokat adtak nekik. Ezért épültek félholddal koronázott minaretek az északi fenyvesekben; Trakaiban, a régi fővárosban, a három tó partján telepedtek le a krimi karaiták, akik a Tóra tanításait követték, de a Talmudot elvetették; a katolikus templomokat rendszerint barokk, nagy ritkán gótikus stílusban építették; a pravoszláv templomok változatlanul őrizték bizánci hagymakupoláikat; a reformáció időszakából maradt néhány kálvinista és még kevesebb lutheránus; a legeldugottabb helyeken, az erdők mélyén és a lápvidéken pedig különféle szektákban keresték az emberek az igazságot” (*Út a semmibe*). „Azt mondta nekem egy bölcs, hogy háromféle hazafiság van. A nemzet-, a doktrína- és a táj központú hazafiság. A nemzeti csak a tájegységen élő emberekkel foglalkozik. A doktrínert nem érdekli sem az ember, sem a táj, csak az eszmét akarja terjeszteni. Csak a táj központú hazafiság terjed ki az egészre, mert a levegőt, az erdőt és

a mezőt, az ingoványt, az embert is a táj alkotórészének tekinti. A nemzeti szerint akkor lesz boldog az emberiség, ha a lehető legtöbb ember kényszerül ugyanazon a nyelven, nem pedig – Isten ments – különböző nyelveken beszélni. Vagy: pravoszláv templomot épített a főtéren, a katolikus templom helyén. Vagy: a pravoszláv templom helyén csakis katolikus lehet. (Én meg úgy érzem) – mondta –, az olasz barokk, a bizánci hagyományok, a minaret és a zsinagóga ugyanúgy része a tájnak, mint a tó, a folyó vagy a piactér, ahol állnak. De ha te azt akarod hogy karmester intésére minden varjú egy ütemre károgon és egy méretre szabják a faleveleket, akkor mi marad a természetből?" (A balszárny fedezetlen).

*

Ideje tágabb kontextusba helyezni ezt a gondolatmenetet.

Mackiewicz és Gombrowicz kötelességének tartotta, hogy „revizónak” vesse alá a kortárs humán tudományok axiómáit. Mackiewiczet történelmi, politikai és szociológiai, Gombrowiczot antropológiai és pszichológiai problémák foglalkoztatták. Ugyanakkor mindketten heves vitát folytattak műveikben a lengyeliség sztereotípiáival. És nemcsak ők. Hasonló gondolatokat találhatunk Czesław Miłosz, Jerzy Stempowski, Stanisław Vincenz, Gustaw Herling-Grudziński és Konstanty Jeleński, tehát olyan írók műveiben, akik az 1939 előtti Lengyelországot tekintették az összehasonlítás alapjának. Azt hiszem, a háború előtti Lengyelország két sajátossága inspirálhatta őket pályájuk későbbi szakaszában.

Az első tapasztalat szerint Lengyelország több nemzet, több kultúra, vallás és nyelv országa. Hisz ez a sokszínűség gazdagította műveiket: nemcsak irodalmi témákkal szolgált, hanem főként a társadalmi, kulturális, politikai és filozófiai eszméket alakította.

A másik tapasztalat a nem totalitárius kollektivisták gondolkodás veszedelme. Az állami nacionalista gondolkodás kollektivismusa, esetenként totalitarizmusa óva intette ezeket az írókat attól, hogy alkalmazkodjanak a csordaszellemhez, feladják függetlenségüket és kiszolgáltatassák magukat a politikai konjunktúrának. A háború után már nemcsak a történelmi hagyományoktól, hanem mindenekelőtt a kommunista rendszertől eltorzult lengyel alkattal vitáztak, de ezt a harcot a nemzeti sztereotípiákat védő túlerővel folytatták. Tudjuk jól, mi történt Gombrowiczsal, Miłoszsal, Mackiewiczsel vagy Herling-Grudzińskivel, miután „feldúlták a nemzet szentélyét”. S ha a lengyel alkattal mégsem lett teljesen kollektivisták és nacionalisták, azt – megmaradván az irodalmon belül – kétségkívül ennek a néhány írónak köszönhetjük.

Befejezésenként megállapíthatjuk, hogy az említett írók szerint a II. Köztársaság kulturális értékei sokféleségén – a nyelvek, vallások, erkölcsök és nemzetek sokaságán alapultak, ezek adták a háború előtti társadalom természetes gazdagságát. Ugyanakkor a háború után az országra kényszerített homogén etnikai rendszer (melynek „egyneműségében” kommunisták és nacionalisták egyaránt örömeiket lelték) nemcsak a társadalom, hanem az egyes emberek alkatát is eltorzította.

Ez kellemetlen igazság, de attól még sajnos igaz.

Ford.: Pálfalvi Lajos

Włodzimierz Bolecki (1952) kritikus, irodalomtörténész és -teoretikus, a varsói Irodalomtudományi Intézet munkatársa, 1991 óta a Történelmi Poétikai Műhely vezetője. A nyolcvanas években írásainak nagy része szamizdatban jelent meg. Két könyvet írt Józef Mackiewiczről. Művei magyarul: *Az irodalmi szöveg kohéziója konvenció* (Helikon, 1993, 4); *Vadászat posztmodernre – Lengyelországban* (Halott világok – lehetséges világok. Lengyel esszék, 1994).

